

معرفی مؤسسه کنترل تسلیحات و خلع سلاح (ACDA)^(۱)

از میرسعید مهاجرانی*

تاریخ ارائه: ۸۱/۱۰/۱۰ تاریخ تصویب: ۸۱/۱۱/۲۰

کلید واژه‌ها

خلع سلاح - کنترل تسلیحات - آمارهای نظامی - مؤسسات بین‌المللی

چکیده

اطلاعات مقداری و توصیفی، در تحلیل علمی و تصمیم‌سازی خریدپذیر، نقشی مهم ایفا می‌کنند. حتی تحلیلگرانی که با پیش‌داری به سراغ پدیده‌ها می‌روند، برای توجیه تحلیلهای خود به شواهد و آمارها استناد می‌کنند. البته مؤسسات گزارشگر و تولیدکننده آمارها نیز خود از اهمیت و تأثیر اطلاعاتی که ارائه می‌کنند آگاه‌اند، و لذا در گزارشهای خود لزوماً بی‌طرفانه و صادقانه عمل نمی‌کنند و حداقل، تمام حقیقت را نمی‌گویند.

مقاله ما درصدد معرفی مؤسسه مهم در قلمرو منبع عمده آمارهای نظامی می‌باشد که در زمینه کنترل تسلیحات و خلع سلاح، در سطح بین‌المللی، مؤسسه‌ای رده اول به حساب می‌آید و گزارشهای آن در خصوص تجارت تسلیحات نیز مورد استناد جدی پژوهشگران است. البته در توضیح فعالیتهای ACDA، برخی محورهای عمده تصمیم‌سازی را که این مؤسسه در آنها دخیل بوده و هست نیز مورد توجه قرار داده‌ایم تا نشان دهیم که چنین مؤسساتی چگونه می‌توانند در روند تحولات استراتژیک جهانی، نقشی فعال ایفا کنند.

مؤسسه کنترل تسلیحات و خلع سلاح، توسط دولت آمریکا در ۲۶ سپتامبر سال ۱۹۶۱ در پاسخ به نیاز کنگره این کشور مبنی بر لزوم تأمین امنیت ملی، به طور قانونی و با کارآمدترین روش و نیز با تمرکز بر مباحث کنترل تسلیحات و خلع سلاح تأسیس گردید. مؤسسه مذکور در سیاست‌گذاریه‌های آمریکا در زمینه خلع سلاح و کنترل تسلیحات، نقشی فعال ایفا می‌کند و به تبع این نقش، از حمایت قابل توجهی نیز برخوردار است؛ چنان‌که در سال مالی ۱۹۹۹، بودجه‌اش حدود ۴۱/۵ میلیون دلار بوده است.^(۲)

براساس قانون کنترل تسلیحات و خلع سلاح آمریکا، کمیته‌ای به نام کمیته مشاوره عمومی، متشکل از حداکثر ۱۵ عضو تشکیل شده است که این اعضا توسط رئیس جمهور آمریکا منصوب می‌شوند و به رئیس جمهور، وزیر امور خارجه و مدیر ACDA در زمینه مسائل تأثیرگذار بر کنترل تسلیحات، خلع سلاح و صلح جهانی مشاوره می‌دهند. مدیر این مؤسسه، خود نقش مشاور عالی رئیس جمهور و مشاور وزیر امور خارجه آمریکا در امور کنترل تسلیحات و امنیت بین‌المللی را ایفا می‌کند و می‌تواند از طریق وزارت امور خارجه، با رئیس جمهور ارتباط رسمی داشته باشد.

مسئولیت و اهداف

ACDA مسئولیت تدوین سیاست‌های دولت آمریکا در زمینه خلع سلاح و کنترل تسلیحات را دارد و به منظور انجام مؤثر و کارآمد این مسئولیت، بحثها و مذاکراتی را با سایر کشورها درباره مسائل از جمله کنترل سلاح‌های استراتژیک، کاهش سلاح‌های متعارف در اروپا، جلوگیری از گسترش تسلیحات هسته‌ای و صدور آن به کشورهای دیگر، منع تولید سلاح‌های شیمیایی و تجارت بین‌المللی تسلیحات انجام می‌دهد. اهداف اصلی این مؤسسه عبارت‌اند از:

- زمینه‌سازی مشارکت آمریکا در مذاکرات خلع سلاح و کنترل تسلیحات؛
- هدایت بررسی کنترل تسلیحات و مشارکت در این زمینه؛
- کسب اطمینان از اینکه آمریکا بتواند با استفاده از ابزارهای فنی و روشهای حاصل از مذاکرات - از قبیل بازرسی در محل - در باره پیروی از توافق‌نامه‌های موجود

تحقیق نماید؛ و

- اشاعه اطلاعات به همگان درباره خلع سلاح و کنترل تسلیحات.

مأموریت

مأموریت مؤسسه کنترل تسلیحات و خلع سلاح عبارت است از تقویت امنیت ملی آمریکا از طریق:

- تدوین سیاستهای کنترل تسلیحات و خلع سلاح؛

- تبلیغ و حمایت از سیاستهای مذکور؛

- اجرای مؤثر و کارآمد سیاستهای کنترل تسلیحات و خلع سلاح؛ و

- تحقیق و بررسی چگونگی اجرای توافقنامه‌های منع گسترش و تکثیر سلاحهای

کشتار جمعی و خلع سلاح.

از نظر این مؤسسه، محافظت از امنیت ملی آمریکا از طریق کاهش احتمال حمله و رویارویی هسته‌ای، از بیشترین اولویت برخوردار است. با فروپاشی شوروی سابق، خطر حریف سابق آمریکا به شدت در حال کاهش می‌باشد، ولی خطر تکثیر سلاحهای هسته‌ای توسط برخی کشورهای جهان سوم رو به افزایش است.

اقدامات این مؤسسه در سال ۱۹۹۷ در زمینه کنترل تسلیحات هسته‌ای عبارت بودند

از:

۱- به حداقل رساندن تعداد کشورهایی که سلاحهای هسته‌ای دارند؛

۲- افزایش حمایت جهانی از پیمان منع جامع آزمایشهای هسته‌ای (CTBT)^(۳)؛

۳- از بین بردن ذخایر هسته‌ای ناشی از دوره جنگ سرد و حفظ کارآمدی پیمان

ضدموشکهای بالستیک (ABM)^(۴)؛

۴- منع تولید مواد شکاف‌پذیر برای استفاده در سلاحهای هسته‌ای یا مواد منفجره

هسته‌ای؛ و

۵- افزایش شفافیت در تولید تسلیحات هسته‌ای به ویژه در آفریقای جنوبی^(۵)،

خاورمیانه، و شبه جزیره کره.

همه فعالیت‌های یادشده، در راستای کاهش و از بین بردن تهدید هسته‌ای بر علیه امنیت ملی آمریکا صورت می‌گیرد.

نقش ACDA در گسترش پیمان عدم گسترش سلاح‌های هسته‌ای (NPT)

این مؤسسه، نقش آماده‌سازی دولت را به هنگام شرکت در کنفرانس‌های پیمان NPT نیز ایفا می‌کند. به طور نمونه، این مؤسسه کار هدایت هیئت نمایندگی آمریکا در جلسات مشترک با نمایندگان کشورهای انگلستان، روسیه، فرانسه و چین را بر عهده داشته است. همچنین فراهم آوردن مقدمات تشکیل کنفرانس بررسی NPT در سال ۲۰۰۰، بر عهده این مؤسسه بود.

نقش ACDA در مؤسسه بین‌المللی انرژی اتمی (IAEA) (۶)

لازم به ذکر است که این مؤسسه در تقویت قابلیت‌های منع تکثیر سلاح‌های هسته‌ای مؤسسه بین‌المللی انرژی اتمی - که نقش اصلی در هدایت فعالیت‌های هسته‌ای به سوی کاربردهای صلح‌آمیز در سطح جهانی را دارد - نیز نقش دارد. دولت آمریکا یکی از بزرگ‌ترین حامیان مؤسسه بین‌المللی انرژی اتمی است، به گونه‌ای که حدود ۱/۴ بودجه سالانه آن را تأمین می‌کند.

ACDA نقش سرپرستی هیأت نمایندگی آمریکا در پروتکل مدل (MP) - که برای تقویت ایمنی و حفاظت آمریکا در مقابل تهدیدات تشکیل می‌شود - را دارد. در سال ۱۹۹۷ نماینده این مؤسسه، به عنوان رئیس کمیته مدیریت مؤسسه بین‌المللی انرژی اتمی گمارده و مسئول اجرای موارد زیر شد:

- ۱- تنظیم سیاست این مؤسسه در راستای سیاست‌های دولت آمریکا؛
- ۲- نظارت بر اجرای سیاست‌ها و پیشرفت آن؛
- ۳- ایجاد هماهنگی و هدایت فعالیت کمیته‌های فرعی؛
- ۴- اداره کردن امور مربوط به کنگره و امور عمومی؛ و
- ۵- ایجاد هماهنگی بین این مؤسسه و جامعه اطلاعاتی.

نماینده ACDA، رئیس کمیته فرعی اقدامات حفاظتی و مراقبت بین‌المللی^(۷)، و یکی از اعضای سایر کمیته‌های فرعی و زیرگروه‌ها می‌باشد. این مؤسسه در سال ۱۹۹۷ به منظور افزایش قابلیت‌های فنی و تحلیلی مؤسسه بین‌المللی انرژی اتمی به ویژه در زمینه جلوگیری از فعالیتهای هسته‌ای سرّی کمک زیادی به آن ارائه کرد که از آن جمله می‌توان به کسب اخبار از دور، نمونه‌گیری محیطی، و سایر فناوریهای حفاظتی اشاره نمود. مدیرعامل ACDA از اقدامات مؤسسه بین‌المللی انرژی اتمی که در راستای اجرا و تقویت سیستم حفاظت است، حمایت و پشتیبانی به عمل می‌آورد. این حمایتها جنبه‌های متعددی دارد از جمله: ارائه نظرات کارشناسی و فنی، کسب اطمینان از انطباق کمکهای فنی با اهداف سیاست منع تکثیر سلاحهای هسته‌ای، تعیین و تأمین مسئولین بخشهای مهم مؤسسه بین‌المللی انرژی اتمی، به‌کارگیری و گسترش سیستمهای مدرن پردازش اطلاعات به منظور افزایش توانایی مؤسسه بین‌المللی انرژی اتمی برای تحلیل داده‌ها و منابع آنها.

نقش ACDA در کنترل صادرات تسلیحات و فناوری

آمریکا سالهای متمادی است که در صدد دستیابی به اطلاعات انتقال فناوری و صادرات تسلیحات است تا بتواند از این طریق دریابد که آیا انتقال فناوری یا مواد، در تولید سلاحهای هسته‌ای به کار گرفته می‌شود یا خیر. در این زمینه اقدامات دو یا چندجانبه‌ای صورت می‌گیرد. همکاری چندجانبه در زمینه عرضه مواد و سلاحهای هسته‌ای در کمیته‌ای به نام Zangger Committee انجام می‌گیرد. هدف اصلی این کمیته، روشن ساختن و ایجاد هماهنگی در روش اجرای صادرات تسلیحات و انتقال فناوری براساس ماده ۳ پیمان منع گسترش سلاحهای هسته‌ای است. ACDA در جلسات این کمیته شرکت، و نقشی اساسی در اقدامات دوجانبه نیز ایفا می‌کند تا سیاستهای مناسب صادرات تسلیحات هسته‌ای را گسترش دهد.

نقش ACDA در مذاکرات پیمان CTBT و مناطق عاری از سلاحهای هسته‌ای

آمریکا ادعا می‌کند که در صدد ایجاد مناطق عاری از سلاحهای هسته‌ای

(NWFZ)^(۸) است و به شدت دربارهٔ پیمان منع گسترش سلاحهای هسته‌ای تبلیغ می‌کند. در این راستا پیمان Tlatelolco را در سال ۱۹۶۷ در خصوص منطقهٔ آمریکای لاتین و دریای کارائیب ایجاد کرد و اولین منطقهٔ عاری از سلاحهای هسته‌ای را به وجود آورد. این پیمان توسط ۳۳ کشور آمریکای لاتین و کشورهای منطقهٔ کارائیب امضا شده است، و کوبا نیز به عنوان آخرین کشور این منطقه، در سال ۱۹۹۵ این پیمان را امضا کرد. نقش ACDA در این زمینه، هدایت اقدامات دولت آمریکا در مذاکرات پیمان CTBT است. وظایف و مسئولیتهای این مؤسسه در این مورد عبارت‌اند از:

۱- هدایت مشترک فعالیتهای تشخیص صحت و مراقبت در زمینهٔ مسائل فنی و فناوری؛

۲- تشکیل جلسهٔ توجیهی و ارائهٔ گزارش به اعضای کنگره؛

۳- توسعهٔ فعالیتهای تحقیقاتی در راستای تأیید و اجرای این پیمان؛

۴- ارائهٔ مسائل مربوط به پیمان به افکار عمومی آمریکا؛ و

۵- ادارهٔ گروه نمایندگان کشورهای عضو و ایجاد هماهنگی برای اجرای بهتر پیمان CTBT.

مؤسسهٔ مذکور نقشی پیشرو در فرایند تصویب این پیمان توسط دولت آمریکا، و همچنین در کسب موافقت و امضای پیمان توسط سایر کشورهای ایفا می‌کند.

نقش ACDA در اجرای پیمان START^(۹)

پیمان START I در سال ۱۹۹۱ به منظور کاهش تهدیدات و افزایش امنیت آمریکا، از طریق کاهش تعداد سلاحهای تهاجمی استراتژیک - از جمله موشکهای بالستیک بین‌قاره‌ای^(۱۰) - شکل گرفت. پیمان START II نیز در سال ۱۹۹۷ به امضای آمریکا و روسیه رسید. ACDA در اجرای این پیمان نقشهای زیر را ایفا می‌کند:

۱- اداره و ریاست کمیتهٔ هیأت‌های نمایندگی کشورهای عضو و پیشبرد سیاست آمریکا در کمیسیون مشترک تأیید و بازرسی (JCIC)^(۱۱) و طرح اولیهٔ ارتباطات دیپلماتیک در زمینهٔ اجرای این پیمان توسط سایر کشورهای دخیل؛

۲- ریاست گروه فرعی و گسترش ارتباطات دیپلماتیک و راهنمایی در ارتباط با مبادله اطلاعات سنجش از دور؛

۳- ریاست مشترک گروه کاری هیأت نمایندگی که کار هدایت عملیات آمریکا در زمینه انجام بازرسی و مراقبت را به عهده دارد؛

۴- حمایت و پشتیبانی از دفتر نمایندگی آمریکا در JCIC؛

۵- ایفای نقش کلیدی در اجرای پروتکل START II؛

۶- اداره کمیته ارائه راهنمایی به کمیسیون اجرایی دوجانبه (BIC)^(۱۲)؛ و

۷- مسئولیت دفتر نمایندگی آمریکا در BIC.

نقش ACDA در مذاکره با چین در زمینه کنترل سلاحهای استراتژیک

ACDA در اکتبر سال ۱۹۹۶ فرایند مذاکره بین آمریکا و چین در زمینه کنترل سلاحهای استراتژیک را آغاز کرد. هدف از این مذاکرات، تقویت درک متقابل از مسئله کنترل سلاحهای هسته‌ای استراتژیک بود. آمریکا اعتقاد داشت که تغییرات شدید در محیط امنیتی دوران پس از جنگ سرد باعث شده‌است که این مسئله به طور فزاینده‌ای برای آمریکا اهمیت پیدا کند که دو طرف، درک صحیح و متقابلی از دیدگاه و رویکرد دیگری نسبت به ساختار نیروی هسته‌ای، ثبات دکترین و استراتژی هسته‌ای داشته باشند. ACDA در تدارک است که این مذاکرات در سطوح مختلف سیاست‌گذاری و کارشناسی ادامه یابد. این مذاکرات در سطح کارشناسی، به شدت در سه حوزه تمرکز دارد:

۱- کنترل سلاحهای استراتژیک؛

۲- انجام اقدامات در راستای اعتمادسازی؛

۳- صحت و شفاف‌سازی.

از جمله نقشهای دیگری که این مؤسسه در سایر زمینه‌ها ایفا می‌کند، می‌توان به طور

اختصار به موارد زیر اشاره کرد:

۱- کنترل موشکهای ضدبالستیک؛

- ۲- نیروهای هسته‌ای میان‌برد و برد کوتاه؛
- ۳- سایر سلاح‌های هسته‌ای غیراستراتژیک^(۱۳)؛
- ۴- اجرای برنامه NUNN - LUGAR به منظور کاستن تهدید و خطر سلاح‌های هسته‌ای شوروی سابق؛
- ۵- کنترل کلاهک‌های جنگی و تسلیحات با مواد شکاف‌پذیر هسته‌ای؛
- ۶- تبدیل و تجدید ساختار صنایع دفاعی؛
- ۷- ایجاد هماهنگی برای اجرای کنوانسیون سلاح‌های شیمیایی؛
- ۸- ایجاد هماهنگی در اجرای توافق‌نامه نابودسازی سلاح‌های شیمیایی، به نمایندگی از طرف وزارت دفاع آمریکا؛
- ۹- نمایندگی دولت آمریکا در مذاکرات کنوانسیون سلاح‌های بیولوژیک (BWC)^(۱۴)؛
- ۱۰- مشارکت در برنامه منع تکثیر سلاح‌های شیمیایی و بیولوژیک (CBW)^(۱۵)؛
- ۱۱- مشارکت در اجرای سیاست منع تکثیر سلاح‌های کشتار جمعی و سیاست MTCR^(۱۶) به ویژه در آفریقای جنوبی و شبه جزیره کره؛
- ۱۲- مشارکت فعال در سیاست‌گذاری تنظیم فرایند پیمان نیروهای مسلح متعارف در اروپا (CFE)^(۱۷)؛
- ۱۳- مشارکت فعال در تنظیم سیاست CSBMs^(۱۸) و ایجاد هماهنگی از طریق مشارکت در جلسه سالانه ارزیابی عملکرد CSBM؛
- ۱۴- مشارکت فعال در تعیین سیاست فرایند پیمان آسمانهای باز (OST)^(۱۹)؛
- ۱۵- مشارکت فعال در تنظیم سیاست آمریکا در حمایت از توافق‌نامه‌های کنترل تسلیحات در بالکان؛
- ۱۶- مشارکت در مذاکره و تنظیم سیاست منع تولید مینهای ضد نفر و حمایت قانونی از نمایندگی‌های APL^(۲۰)؛
- ۱۷- مشارکت در کمیته‌های مختلف و گروه‌های کاری مرتبط با انتقال فناوری و کنترل تسلیحات؛
- ۱۸- مشارکت فعال در فرایند تعیین سیاست ثبت سازمان ملل [آشکارسازی

تسلیحات]؛ و

۱۹- پشتیبانی تخصصی از سازمان ملل از طریق معرفی کارشناسان خود به گروه کارشناسان فنی سازمان ملل.

انتشار داده‌های نظامی

این مؤسسه یکی از مراکز انتشار داده‌های نظامی است و اطلاعات مذکور را به صورت سالانه در قالب "سالنامه هزینه‌های نظامی و انتقال جهانی تسلیحات" (۲۱) منتشر می‌کند. داده‌های این سالنامه به طور عمده برگرفته از اطلاعات وزارت دفاع و صندوق بین‌المللی پول، سیپری (SIPRI)، مؤسسه بین‌المللی مطالعات استراتژیک، و آژانس توسعه بین‌المللی ایالات متحده (USAID) (۲۲) است. (۲۳) این نشریه علاوه بر هزینه‌های نظامی، مخارج دولت مرکزی را به تفکیک هزینه‌های بهداشت عمومی و آموزش، جمعیت، تعداد افراد نیروهای مسلح، آموزگاران، و پزشکان ارائه می‌کند. علاوه بر این، داده‌های مذکور را در قالب دسته‌بندی جغرافیایی، منطقه‌ای، سیاسی و اقتصادی گزارش می‌کند. در پایان هر شماره این نشریه، داده‌های مربوط به تجارت تسلیحات - اعم از واردات و صادرات - بر حسب کشور، سال و گروه‌های منتخب ارائه می‌شود. این سالنامه ضمن تقسیم‌بندی کشورهای جهان به دو گروه توسعه‌یافته و در حال توسعه، اطلاعات گروه‌های زیر را نیز به تفکیک بیان می‌کند:

- کشورهای اروپایی عضو ناتو

- کشورهای اروپایی غیر عضو ناتو

- کشورهای آفریقایی

- کل کشورهای اروپایی

- آمریکای شمالی

- آمریکای لاتین

- آسیای شرقی

- آسیای جنوبی

- خاوردور و اقیانوسیه

- کشورهای صادرکننده نفت عضو اوپک

لازم به ذکر است که اطلاعات این سالنامه معمولاً به یک دوره ده ساله مربوط می شود و شاخصهایی از جمله نسبت تعداد آموزگاران به تعداد افراد نیروهای مسلح، نسبت تعداد پزشکان به تعداد افراد نیروهای مسلح، تولید ناخالص ملی سرانه، هزینه های نظامی سرانه، واردات تسلیحات، صادرات تسلیحات، نسبت واردات تسلیحات به کل واردات، و نسبت صادرات تسلیحات به کل صادرات را نیز ارائه می کند.

آمارهای موجود در این سالنامه از جامعیت نسبتاً مناسبی برخوردار است ولی این آمارها، مشکلات و معایب خاص خود را نیز دارند. از جمله مشکلات آنها می توان به نحوه قیمت گذاری و نرخهای ارز اشاره کرد. همچنین به دلیل استفاده از گزارشهای محرمانه برخی مقامات رسمی سفارتخانه های آمریکا در کشورهای مختلف، درباره منابع داده های هزینه های نظامی و روش پردازش و آماده سازی آنها، معمولاً هیچ گونه تفصیلی ارائه نمی شود؛ لذا انجام بررسی مستقل در زمینه دقت این ارقام، کاری دشوار است. مهم تر اینکه چون اطلاعات دولتی سرّی مورد استفاده قرار می گیرند، ممکن است بحث دست کاری و تقلب در آمارها مطرح شود که این اتهام در مواردی که در جهت منافع کشور ارائه کننده اطلاعات باشد، بیشتر قوت می گیرد. از سوی دیگر، گفته می شود که ACDA به هنگام تعدیل ارقام هزینه های نظامی، عموماً ارقامی کوچک تر ارائه می دهد. اگر این مسئله صحت داشته باشد و کنترل پذیری داده ها برای ما اهمیت داشته باشد، استفاده از ارقام مؤسسه کنترل تسلیحات و خلع سلاح آمریکا نباید تشویق گردد. (۲۴)

یادداشتها

- 1- Arms Control and Disarmament Agency.
- 2- <http://www.ACDA\FY 2000 Budget.htm>.
۳. Comprehensive Test Ban Treaty = CTBT) شایان ذکر است، دولت آمریکا در پی مخالفت سنای این کشور با تصویب معاهده منع جامع آزمایشهای هسته‌ای، خود به بزرگ‌ترین مانع در جهت تصویب و اجرای این معاهده تبدیل شده است.
۴. Anti Ballistic Missile = ABM) دولت جدید آمریکا اخیراً از این پیمان خارج شده و اساساً مبنای طرح دفاع موشکی این دولت بر نقض جدی این معاهده استوار شده است.
۵. دولت آفریقای جنوبی در جهت پشت‌کردن به سیاستهای دولت قبلی (آپارتاید) ضمن انهدام توان هسته‌ای نظامی خود به عضویت NPT در آمده و نظارت آژانس بین‌المللی انرژی اتمی بر تأسیسات هسته‌ای صلح‌آمیز خود را نیز پذیرفته است.
- 6- International Atomic Energy Agency
- 7- International Safeguards and Monitoring Subcommittee
- 8- Nuclear Weapon - Free Zones
- 9- Strategic Arms Reduction Treaty
- 10- Inter - Continental Ballistic Missile
- 11- Joint Compliance & Inspection Commission
- 12- Bilateral Implementation Commission
- 13- Non - Strategic Nuclear Weapons
۱۴. Biological Weapons Convention = BWC) شایان ذکر است که مذاکره مربوط به انعقاد پروتکلی برای ایجاد یک نظام راست آزمایی (Verification) الحاقی به کنوانسیون ممنوعیت سلاحهای بیولوژیک، با مخالفت جدی دولت آمریکا در سال ۲۰۰۱ به شکست انجامید.
- 15- Chemical Biological Weapons
- 16- Missile Technology Control Regime
- 17- Conventional Armed Forces in Europe
- 18- Confidence & Security - Building Measures

19- Open Skies Treaty

۲۰. Anti - Personnel Landmine = APL) قابل توجه است که دولت آمریکا یکی از مهم‌ترین قدرتهای نظامی است که تاکنون با عضویت در معاهده ممنوعیت مینهای زمینی ضدنفر (اتاوا) مخالفت ورزیده است.

21- World Military Expenditures and Arms Transfers (WMEA).

22- US Agency for International Development

۲۳. سعادت دگر، تحلیل اقتصادی هزینه‌های نظامی در جهان سوم؛ ترجمه حسین دزی نوگرانی؛ دانشگاه امام حسین (ع)؛ ۱۳۷۴؛ ص ۹۲.

۲۴. همان؛ ص ۹۳.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی